

НАУКА І ДЕРЖАВА: ОБОПІЛЬНА ЛЮБОВ...до УКРАЇНИ

В.М.Локтєв

*Ах, от господ подалей,
У них беду себе на всякий час готовь.
Минуй нас пуце всех печалей,
И барский гнев, и барская любовь.
/А.С.Грибоедов, «Горе от ума»/*

В останньому номері «Дзеркала тижня» (№ 18, 23-30 травня 2014) з'явилася чергова (вже п'ята(!) поспіль) стаття¹ декого С.Захаріна, за фахом начебто економіста, який, напевно, став записним сайентрайтером цього часопису, в якій вкотре, як і попередніх, обговорюються вже давно не нові, проте актуальні проблеми нашої науково-освітньої сфери, стосунки якої з державою визначені ним як «любов за гроші». Взагалі, хто і як дарує таку любов, зазвичай, відомо, проте мені залишилося незрозумілим, про чию любов йдеться в статті. Мабуть, не мало б сенсу реагувати на цю серію опусів, бо нічого принципового їх автор поважній публіці, на жаль, не сповіщає, якби в останньому не обґрунтовувалася думка щодо жорсткого державного регулювання, насамперед, науки, яке вже знайшло відображення у проекті нового закону «Про науку та науково-технічну діяльність». Не знаю, які думки з приводу прочитаного виникли у пересічного читача, у мене ж закралася підозра, що нас заздальгідь готують до деякого аналогу закону про РАН, в якій з недавніх часів бал править виключно чиновник. З іншого боку, висловлені у згаданій статті популістські думки свідчать лише про одне: хоча автор моментами і повторює заїжджені фрази про наукову діяльність, сам, що таке наука, не розуміє в принципі.

Він не скриває, що пафос його статті направлений проти академічної діяльності як такої, бо вона спирається на підтримку (насамперед, фінансову) держави, але, водночас, зрозуміло, що попри згадку про всі державні академії, мається на увазі лише НАН України. А, як відомо, «хто платить, той й замовляє музику», тому за автором тільки держава має тримати всі важелі управління у своїх руках. При цьому хіба невідомо, що академії, особливо у нас, завжди дратують владу своєю (може, і не всеосяжною) самостійністю і неповною підпорядкованістю, неслухняністю, нарешті. Згадаймо: незважаючи на шалений тиск «верхів», радянська академія не

¹ Цікаво, що тільки-но з'явилася перша стаття, Борис Євгенович сказав, що було слушно відреагувати, проте члени Президії НАН України віднеслись до цього призову байдуже. Тепер же, здається, мовчати важко.

виключила з своїх лав А.Д.Сахарова, а Т.Д.Лисенка академічні принципи врятували, хоча, мабуть, разок можна було б ними поступитися...

Для вчених давно є аксіомою, що керувати науковим процесом мають вчені на основі самоуправління, бо справжня творча робота ніякого «зовнішнього» керування не потребує. Навіть прекрасний (як тепер кажуть, ефективний) менеджер не в змозі успішно керувати наукою, в чому не сумнівається будь-хто причетний до вироблення наукового продукту. Хто краще за фахівця може знати, чим йому займатися і якими проблемами розв'язувати? Та й взагалі, без жодних паралелей, хотів би спитати автора: де знайти держслужбовця, який підказав би А.Ейнштейну зайнятися простором-часом, М.М.Семенову розібратися у ланцюгових реакціях, про які взагалі не було нічого невідомо, П.Л.Капиці простежити, як тече рідкий гелій крізь отвори, Г.Я.Перельману проаналізувати топологічні властивості різних поверхонь, а К.Новосьолову і А.Гейму створити графен.

Ці випадкові приклади, яких могло б бути на порядки більше, яскраво демонструють, що таких чиновників нема й бути не може. Доречно лише ще раз нагадати сумну історію УФТІ, де невелика горстка фізиків вивчала атомні ядра, що багато інших *щиро* вважало зайвою тратою державних коштів, тому зверталось до партійних органів виправити становище і примусити кваліфікованих людей зайнятися чимось більш корисним для країни. Впевнений, неважко відгадати, на чиєму боці опинилися пильні чиновники і чим це закінчилось. А от, коли «приперло», держава швидко згадала про яйцеголових, і вони сумлінно робили те, що від них чекали, навіть більше того. При цьому навіть всесильний Л.П.Берія, вимагаючи від них повної самовіддачі, не втручався у творчий процес і забороняв щось подібне робити своїм підлеглим, бо розумів, що ніякий тиск і поради неспеціалістів справі не допоможуть. Отже, не дивно, що вчені, які бережуть свою самостійність від зазіхань кого б то не було вважають (буквально за загальновідомою порадою О.С.Грибоєдова): від влади краще триматися подалі.

Те, що наукою мають керувати вчені, давно стало загальносвітовим правилом, попри те, що і у нас, і за кордоном непоодинокі випадки, коли чиновники намагаються керувати всім, чим завгодно, включаючи наукову роботу через підпорядкування дослідницьких установ, що і трапилося у наших сусідів. Тому між чиновниками (читай: державними органами) та вченими (читай: академіями або академічними установами) йде постійна боротьба, і до певного моменту перемагали вчені, бо не секрет, що як тільки чиновник проникає до керування наукою, вона губиться. А згадувана автором націленість вчених лише на звіти за буцімто тільки їм цікаві дослідження, насправді, вимагається *нашими* чиновниками, які наукові статті у якості звіту, як це прийнято у багатьох країнах, не приймають, бо не розуміють, поро що вони. Я вже не згадую про весь час поновлювані правила ДАК, де форма дисертаційної справи набагато важливіша за її зміст. Що стосується реформи РАН, то дійшло до парадоксу: звинувативши РАН у відсутності достатньої самоврядності і неучасті рядових вчених в управлінні,

їх – і рядових, а за ними і провідних – взагалі відлучили від будь-якої участі у прийнятті рішень. Ми до цього прагнемо?

xxx

Хіба може хтось з формальних лідерів держави погодитись, що є самоврядна організація з духом свободи, набагато більшої, ніж деінде. Де існують справжні вибори, результат яких непередбачуваний, де керівників установ не призначають, де будь-яка наукова посада обіймається тільки через конкурс. Але, скоріше за все, це не головне і не дивно, що думки про перебудову наукового господарства, яка має *визначену* мету, розмірковує (напевно, крупний) економіст. Справа в тім, що вже довгий період, принаймні час незалежності, керівники різних рівнів – майже геть усі кандидати і доктори наук – і так звані «економічно підкуті» бізнесмени проявляють неабиякий інтерес до ласої академічної нерухомості. Її не можна так просто приватизувати, зате відносно легко передати в іншу держструктуру, після чого під гаслами про удосконалення наукового процесу та його впорядкування, уникнення дубляжу, піклування про вчених тощо можна одні інститути переселити, інші – скоротити, коротше, все і вся, що стосується власності, «оптимізувати». Тим самим від'єднати інститути від академії, переклавши керування ними на якийсь орган, назва якого – міністерство, агентство, рада – не має ніякого значення, проте результат відомий – «правильне» розподілення бюджетних коштів без цієї вередливої академії, що, автор статті, про яку йдеться, зовсім не вважає хибним.

Не можу обійти увагою й інше «чудове» його твердження, що «автономність, яка дозволяє академічній бюрократії самостійно визначати напрями роботи, мала б право на життя, якби в Україні, як в ЄС, функціонувала інноваційна економіка...». По-перше, треба знати, що, принаймні, в НАН України напрям роботи вченого в визначає не бюрократія, тим більше академічна, а лише він сам або, коли необхідно, його безпосередній керівник. А, по-друге, хотів би за тією ж логікою спитати: яке право має автор називати себе «хорошим» доктором наук з економіки в економічно відсталій країні? Чи може, його захист і оцінку рівня дисертації сплатили бізнесмени, чий бізнес зріс на його ідеях, про що він пише стосовно НАН України, вимагаючи від неї самій *заробляти* кошти на проживання і діяльність?

При такому розумінні автором цілей і засад наукової діяльності викликає подив, що таке солідне видання, як ДТ, неодноразово надає цілі шпальти на пропозиції, які, на мою думку, суперечать нормальній науковій роботі. Так сталося, що я знаю особисто і спілкуюсь, як мінімум, з половиною шанованих мною осіб, які входять до списку ста найбільш рейтингових вчених України, з багатьма обговорював пропозиції, висловлені у ДТ щодо посилення контролю з боку держави за їхніми дослідженнями, а тим паче замовленням останніх, які, більше того, будуть ким-то направлятися або скеровуватися. Жодний не був готовий сприйняти таку роль держави і висловлювана думка була одна: ми такої палкої «любові» не достойні і наша

справа її не витримає. Натомість, вони практично одностайно вважають, що єдине, що може зробити для розвитку фундаментальної, підкреслюю, науки, – це створення відповідних умов, серед яких не останнє місце дійсно займають фінансові. При цьому ніхто не висловився проти оцінювання за міжнародними стандартами. Провідні вчені, а серед них багато доволі молодих, але таких, що вже встигли попрацювати за кордоном, вважають, що можна організувати будь-які перевірки, вимагати високого рівня досліджень, платити по за бюджетом або за грантами, але *академічні свободи* мають залишатися *незаперечною* передумовою успішної роботи. В протилежному разі, чиновницький клас переживе тріумф, який, без усяких сумнівів, обернеться знищенням науки в Україні. Компетентність рішень, що прийматимуться, впаде, бюрократизація зв'язків влада-наука зросте, формалізація критеріїв оцінки стане головною, і, образно кажучи, при виборі між проектами А.Гейма або славнозвісного В.І.Петрика чиновник завжди вибере проект останнього. І щоб завершити, дозволю собі поділитися твердженням стосовно зацікавленості наших можновладців у наукових дослідженнях, яке спирається на моє власне спостереження: якщо вони їх спорадично і замовляють, то лише напередодні або під час виборних кампаній, коли виникає зацікавленість у замірах за *державні кошти* персональних рейтингів, а також рейтингів президента, кандидатів у президенти чи до Верховної ради, партій. Щодо замовлень інших досліджень або звернень до науковців за know-how мені нічого невідомо, як невідомо, щоб бізнес підтримав той чи інший серйозний науковий проект. Втім, наукові пріоритети держави знати хотілося б, але як бажані нею напрями, не більше.

xxx

Якщо ж повернутися до теми без емоцій і по суті, то треба зауважити: мало хто з міністерських чиновників здогадується, що наука – одна з не багатьох областей людської діяльності, де ключову роль грають кадри, або, іншими словами, «людський фактор». Талант і свободу вибору наукового працівника, його спроможність до тривалого і породженого виключно власною цікавістю цілеспрямованого пошуку, вміння без будь-якої «підкупувальної» допомоги, навіть через помилки, обирати перспективний напрям досліджень та зрозуміти отримані результати, кваліфікацію і кругозір, оригінальність мислення, досвід та – як без неї? – удачу, що визначає чинники успіху, не заміниш нічим. І держава, *має* підтримувати освічених професіоналів, створювати для них сприятливі умови і пишатися, якщо вони того варті, тобто мають світові досягнення. Врешті-решт, не треба забувати віщі слова одного з американських президентів: «*Ми витрачаємо на науку великі кошти не тому, що багаті; ні, ми багаті, тому що витрачаємо на науку великі кошти*». Так, сучасна наука – задоволення коштовне, яке визначається дорогою апаратурою, системою експертиз, передачею від старшого покоління до молодшого знань і досвіду. При цьому світова

практика вчить, що навіть найвидатніші наукові результати можуть десятиліттями не знаходити свого застосування...

Тому наука дуже чутлива до суспільних криз, особливо економічних. Ми бачимо, як впав інтерес молоді до наукової праці, що спостерігається не тільки в Україні, просто у нас цей процес набув катастрофічного розміру через повну втрату уваги держави до науки та її носіїв. Про яку любов може йти мова, коли політики, але не державні діячі, гірко визнавати, забули про існування такої сфери, як наукова і, як на мене, не знають, що з нею робити. Отож, і виникають пропозиції щодо науки на кшталт захарінських, яка лише задовольняє, або обслуговує, конкретні поточні потреби держави. Якщо до цього звести місію науки, то така держава не має перспектив.

Напевно, з причини, що подібної думки притримується переважна більшість чиновників, а також «захищених» економістів, які примкнули до них, об'єктивний стан вітчизняної науки відрізняється у гірший бік. Багато вчених все ще живе радянськими спогадами про велику зацікавленість держави та суспільства у наукових розробках, які досить щедро підтримувалися і використовувалися за призначенням. Але, водночас, ці люди не беруть до уваги або забули ізольованість наукової спільноти СРСР від світової, ідеологічний тиск і заборони на цілі наукові напрями, що суттєво знижувало її продуктивність і конкурентноздатність. На жаль, розпад Союзу призвів не до підйому української науки, а внаслідок небезпечного для науково-освітньої галузі різкого падіння фінансування – до її занепаду, який, на щастя, поки що не став незворотним, лише завдяки самовідданій роботі старшого і середнього поколінь. Системні ж науково-організаційні зміни не започатковувались, а переносилися «на потім», що теж лише поглиблювало проблеми.

Як і будь-який науковий співробітник, можу засвідчити, що вимагаючи від академії її концентрації на прикладних задачах, держава нехтує основною метою наукового пошуку – розв'язання проблем з глибоким ідейним наповненням, важливих для світової науки без прив'язки до «географії». Прикладні проблеми також треба вирішувати, але на основі, яку можуть забезпечити лише фундаментальні дослідження. Саме вони – і тільки – повинні мати в академії незаперечний пріоритет. І це має *офіційно* визнати держава, дозволяючи академії займатися задачами з невідомим наперед результатом, бо ніхто не може гарантувати успіх по всіх напрямках.

Подібні процеси спаду відбулися й в освіті, де часто-густо якість підготовки спеціалістів також не є визначальною і втратила статус головного показника при отриманні диплому, але це окреме і дуже серйозне питання.

xxx

Повертаючись до дискусій щодо майбутнього вітчизняної науки, то їх треба лише вітати, і чим більше оригінальних ідей буде висловлено, тим, мабуть, краще, оскільки, як мені здається, законом про науку знову займаються люди з великим «практичним» досвідом, які, треба визнати,

трохи відійшли від конкретних досліджень. «Практикуючі» ж вчені, особливо молоді, фактично не долучаються до розробки закону, на який чекають сотні, якщо не тисячі, відданих науці фахівців. Але і не будучи включеним до груп, що готують проекти, можна наперед визнати, що в цілому вчені діляться на дві, певною мірою, опозиційні частини – «західників», які вважають, що наша наука має бути організована подібно до західного, або європейського, зразка з її майже повною відкритістю, високою мобільністю та жорсткою конкуренцією. Колеги з протилежною думкою (до речі, до них треба віднести і С.Захаріна) схиляються до того, щоб українські вчені займалися виключно нашою економікою, військово-промисловим комплексом з його високою потребою у крупних прикладних (як правило, закритих) розробках, які, як правило, гарно оплачуються.

Зрозуміло, що механічно перенести першу на український ґрунт навряд чи можливо, принаймні безболісно. Як зазначалося, західна, а це й американська, система передбачає надзвичайно високий рівень конкуренції, довге перебування на тимчасових позиціях, велику ймовірність втрати роботи за фахом. В Європі приблизно одному з семи дослідників з дипломом PhD вдається залишитись у науці. В середньому, лише після 40-а років дослідник отримує постійну роботу в тому чи іншому університеті, до того переїжджаючи з місця на місце, з країни в країну, по кілька разів починаючи працювати у новому напрямі. Така система вигідна США, бо стимулює притік мозків з усього світу і швидке їх оновлення. І ще: західна система, маючи переваги через відносно високі заробітки, можливість працювати на найкращому обладнанні, знайомство зі світом, водночас перешкоджає створенню шкіл, а також вибудовуванню академічної кар'єри.

Що стосується нас, то за роки незалежності, практично без допомоги державних органів ми стали набагато менш ізольованими від міжнародного співтовариства – вчені доволі легко виїжджають за кордон, що треба було б лише вітати, якби вони через певний час повертались, озброєні новими знаннями і досвідом. Проблему повернення, на жаль, ні академія, ні університети без втручання держави не розв'яжуть. Але одну перевагу вітчизняного наукоустрою не можна не відмітити: навіть неозброєним оком видно, що ми набагато більш вільні у виборі напрямів досліджень, що є безумовними благом. Але, звісно, через величезний брак коштів майже не маємо можливості вести вимірювання, або експериментувати, на обладнанні, яке б відповідало світовим стандартам. Тому нашим теоретикам простіше витримувати конкуренцію з західними колегами, по деяким напрямам вони ведуть перед, що й доводить те, що кадри світового рівня в Україні ще є. Отже, мені здається, не можна поділяти думки такого діяча від науки, як С.Захарін, і краще якомога жорсткіше опиратися тим пропозиціям, за якими українська наука має відійти від розробки проблем, цікавих світові, і розробляти лише ті, що потрібні одній, нехай і рідній, державі. Якщо таке, не дай Боже, станеться, то, впевнений, наука зникне, а за нею пропаде і спроможність зробити щось корисне для країни, на яку працюєш, бо,

вимушений повторити, основою будь-яких застосувань може бути лише розвинена фундаментальна наука, яка, водночас, живить і освіту.

Тільки у зв'язці державних органів, зацікавлених у передовій науці, та самих вчених можна сподіватися на розробку закону, який сприяв би розквіту науки, а не її стагнації. Від НАН України багато що залежить, але далеко не все. Якщо в моделі організації науки ключовою фігурою стане дослідник, а не адміністратор, то така система при фінансовій підтримці досить швидко дасть свої результати. Коли ж таке буде проігнороване, то будь-яка система успіху не матиме – тим більше та, що обрана у Росії і що, складається враження, вже встигла сподобатись деяким з наших «громадян», від яких залежить напрямок руху української науки. Треба розуміти, що справжнє дослідження високого рівня неможливе без ризику з правом на помилку, а чиновники помилок не поважають і не прощають.

Треба також усвідомити, що питання науки не вирішити без збільшення її фінансової підтримки, але його жодним чином не можна ототожнювати лише з останньою. Хотілося б, щоб нова організація або, якщо хочете, структура української науки більше спиралася не на адміністративну вертикаль, а на сітьові зв'язки при одночасному зниженні бар'єрів між академічною і вузівською наукою, спрощенні отримання грантів та їх оцінюванні не за формальними показниками. Вкрай бажано, щоб кількість і розмір грантів, серед яких мали б мати особливу підтримку міждисциплінарні, були суттєво збільшені. Мабуть, нам не вистачає й активного створення тимчасових колективів, насамперед з молодих дослідників, керівники яких могли б вже на початку своєї діяльності проявляти самостійність та набирати науково-організаційний досвід. При цьому має набути ширшого застосування контрактна система працевлаштування, яку, на мій погляд, оминути навряд чи можливо.

Список висловлених пропозицій далеко не повний, та я й не ставив перед собою такого завдання, і продовження відповідного переліку не викличе жодних проблем. Втім, моєю скромною і обмеженою метою було лише знайти належні аргументи проти пропозицій С.Захаріна. Звісно, я не торкався НАН України. У мене особисто немає сумнівів, що вона має бути збережена як єдина незалежна структура, але це не означає, що в існуючому вигляді вона має шанси на ще довге функціонування. Проте надзвичайно важливо бути свідомими, що її реформування вимагає виваженості і далекоглядності, яку багато реформаторів від науки не демонструють, оперуючи лише лозунгами. На мітингах НАН України не перебудувати, а зруйнувати можна швидко і практично без зусиль. Цього не хотілося б.

Нарешті, про любов, про яку йдеться і у С.Захаріна, і у мене. Я не за односторонню любов за гроші, а за таку, коли вчені як патріоти люблять державу, беззавітно працюючи на неї, а держава, розуміючи їх роль, любить і плекає науковців, щоб стати сильнішою. Може, в цьому є певний ідеалізм, але наука завжди прагне чогось ідеального і досконалого. Тільки тоді, як відомо, вона спроможна принести спасіння світові...